

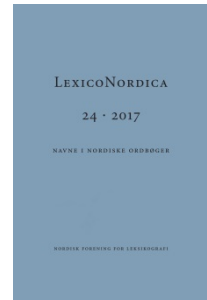
LexicoNordica

Titel: Ortnamnen i J. E. Rietz *Svenskt dialekt-lexikon*

Forfatter: Eva Thelin

Kilde: LexicoNordica 24, 2017, s. 89-108

URL: <https://tidsskrift.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© 2017 LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Ortnamnen i J. E. Rietz *Svenskt dialektlexikon*

Eva Thelin

In 1862–67 Johan Ernst Rietz published a dictionary of Swedish dialects, which comprised nearly 860 pages. In his dictionary, he included not only dialect words but also 450 place names. This article brings these names into focus and examines what reasons Rietz might have had for including them. How the names are defined and how information about their pronunciation and provenance is conveyed is also analysed.

1. Inledning

Sedan en tid arbetar jag med en doktorsavhandling om Johan Ernst Rietz *Svenskt dialektlexikon* (1862–67) (i fortsättningen kallat DL). En del av avhandlingen kommer att ägnas åt vilka urvalsprinciper Rietz tillämpat. En kategori av ord han uttryckligen valt att inkludera är ortnamn. Att ortnamn förekommer i en dialektordbok kan väcka både förvåning och nyfikenhet. Vad kan det egentligen finnas för skäl att medta ortnamn där? Rietz uttalar sig själv om detta:

Många af våra uråldriga ortnamn fångsla med rätta språkforskarens uppmärksamhet, hafva derföre ej här förbigåtts, men jag beklagar att jag ej varit i tillfälle att derom lemna utförliga uppgifter. (Inledning s. IV)

Huruvida det varit möjligt för Rietz att för varje enskilt namn avgöra om det är ”uråldrigt”, så att han kunnat använda det som kriterium för sitt urval, kan ifrågasättas. Spekulationer om våra

ortnamns ursprung och betydelse har gjorts sedan urminnes tider. Den vetenskapliga forskningen om ortnamn kom dock i gång först under sent 1800-tal genom insatser av enskilda forskare i framför allt Norge och Danmark. I Sverige skulle det dröja in på 1900-talet innan en organiserad forskning började ta form (Pamp 1988:13f.). Rietz möjligheter att göra en bedömning av namnens ålder eller att ”lemna utförliga uppgifter” om namnen har därför varit kringskurna och i endast två av sina artiklar om eller innehållande ortnamn (VINKÖL och ÅNGER) refererar han till ett verk med inriktning på namnforskning, Martin S. Arnesens *Etymologisk Undersøgelse om norske Stedsnavne*, som gavs ut 1865. Rietz formulering om ”uråldriga ortnamn” anser jag bör betraktas som en allmän utsaga tillkommen för att motivera namnens existens i DL, inte som en princip han tillämpat vid urvalet av de enskilda namnen.

Trots att Rietz uttalar sig mycket vittfamnande om hur han förfarit med ortnamnen, kan det inte bortses från att han ändå i praktiken tillämpat ett mer precist urval. Syftet med föreliggande artikel är att söka utröna om en eller flera specifika tankar funnits bakom Rietz urval av ortnamn. Undersökningen tar utgångspunkt i de positioner ortnamnen tilldelats i ordboksstrukturen. Dessutom studeras på vilka sätt Rietz upplyser om namnens betydelse, uttal och proveniens.

Andra perspektiv som vore värda att studera rörande ortnamn i DL finns givetvis. Ett sådant är vilka landskap namnen härrör ifrån (jämfört med appellativen). Till detta ämnar jag återkomma i avhandlingen.

2. Namn i allmänna ordböcker

[It] is the policy of most general dictionaries not to include entries for place names, a convention which has prevailed

in the lexicography of most of the major European languages for the last two centuries. (Styles 2016:255).

Som regel förekommer namn idag bara i allmänna ordböcker när de har appellativiserats eller ingår i andra ord eller i fraser. Det vanliga är i stället att namn behandlas i separata lexikon (Fjeld & Vikør 2008:161, Styles 2016:255). I vilken utsträckning namn historiskt sett har ingått i allmänna ordböcker i Sverige har det inte varit möjligt att till fullo klarlägga. Michael Jacoby (1990:851–854, 860–862) redogör kortfattat för vilka svenska ordböcker som innehållit personnamn respektive ortnamn. Anna Helga Hannesdóttir (1998:207, 262, 314, 443) konstaterar att bland svenska ordböcker förekommer namn i P. Schenbergs *Lexicon tripartitum* (1742), A. Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773), E. W. Westes *Svenskt och fransyskt lexicon* (1807) samt C. J. L. Almqvists *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick* (1842–44). Den sistnämnda kom endast att nå fram t.o.m. *brambär* som sista fullbordade artikel. Förutom att inkludera både ortnamn och personnamn, har Almqvist även låtit relativt många dialektord ingå. De ortnamn han säger sig vilja inkludera är:

Geografiska ord eller namn på alla landskaper, öar, län, stift, härader, socknar, städer, köpingar, fästningar, äfvensom större eller genom sin historiska betydelse märkvärdigare gårdar; alla betydligare berg, sjöar, vikar och strömmar m. m. d. (1842–44:XV; kursiv i original)

Almqvists urvalsprinciper förtjänar att jämföras med dem som tillämpats för *Svenskt ortnamnslexikon* (SOL), som 2016 utkom i sin andra upplaga. I SOL ingår "[s]amtliga namn på landsdelar, landskap, län, socknar, städer och kommuner [...] liksom namnen på de flesta tätorter." Dessutom behandlas generellt namn på härad, liksom namn på "de största och mest kända sjöarna, åarna, fjällen

etc.” samt ”[v]issa kända namn i våra största städer” (2016:9). Som torde framgå är urvalsprinciperna för de bägge verken formulerade på relativt likartat sätt. För SOL:s del har principerna resulterat i att drygt 6 300 namn behandlats, vilket kan ge en antydning om vad Almqvist hade fått ta itu med om han hade nått förbi *brambär*.

När man väl beslutat sig för att inkludera ortnamn i en allmän ordbok eller dialektordbok, bör frågan om vad som ska berättas om namnen ha inställt sig. Ska man hålla sig till strikt språkliga uppgifter eller inkludera vissa encyklopediska data och i så fall vilka? Rietz är, som framgått, förtegen om hur han resonerat i fråga om detta. C. J. L. Almqvist, med sina vidlyftiga planer på att inkludera ortnamn, har mer att säga. Han visar sig i det här avseendet vara restriktiv:

Skulle jag vid alla dessa ord häftat någon geografisk eller historisk beskrifning, så hade jag utan tvifvel öfverskridit de sanna gränssorna för en språk-ordbok, och ingått på området af ett geografiskt lexikon. Men jag har icke gjort det. Jag har allenast anfört namnen, och vid dem fogat en kort anvisning hvart de höra. Jag tror mig härigenom hafva träffat en medelväg, för hvilken jag kan stå till svars (1842–44:XVI)

2.1. Ortnamn i dialektordböcker

Vad kan det finnas för skäl till att inkludera ortnamn i ordböcker över dialekter? Rietz har, som redan framkommit, inte formulerat några utmejslade regler för sitt urval av ortnamn och det kan därför vara på sin plats att ställa sig den frågan. Till att börja med kan man fundera över om ortnamn i något avseende kan uppfattas som dialektala och av den orsaken komma med i en dialektordbok. Det som ligger närmast till hands att betrakta som ”dialektala ortnamn” är lokala eller regionala uttalsformer av namnen. Är ortnamnen dessutom av den karaktären att de förmodas ha använts

mycket lokalt, kan den begränsade utbredningen ytterligare ha bidragit till att namnen påminner om dialektala appellativ. Ett annat skäl till att låta ortnamn ingå i en dialektordbok är måhända att de innehåller särdialektala ord. De får då i första rummet rollen som bärare av ett dialektalt ordförråd snarare än som namn.

3. Rietz och DL

3.1. Bakgrund

DL innehåller, på knappt 860 sidor, dialektord från hela Sverige samt svenskbygderna i Finland och Estland. I förordet beskriver Rietz varför han anser att dialekterna är viktiga. I korthet menar han att dialekterna dels kan ge viktiga upplysningar om fornspråket, dels användas för att förbättra eller ”rikta” riksspråkets ordförråd med. Rietz syn på dialekterna ska ses i ljuset av att han under lång tid hade hållit på med ett manus till en fornsvensk ordbok. När han arbetade med den, kom han att lägga märke till att många fornsvenska ord är bevarade i dialekterna. Så småningom fick det honom att i stället övergå till att utarbeta ett dialektlexikon. En närmare beskrivning av hur Rietz arbetade med DL finns i Reinhammar (1998).

3.2. Lexikografisk struktur i DL

Den lexikografiska strukturen i DL har tilldragit sig kritik från flera håll. En av kritikerna var Adolf Noreen, som i *Vårt språk* säger ”att den ytterst opraktiska ’etymologiska’ uppställningen – till på köpet med den förmodade ’äldsta’ dialektformen såsom uppslagsord – i hög grad försvårar användandet af boken” (1903:282). Rietz uppger själv att han som uppslagsord valt ”den ordform, som mest närmar sig fornspråket” (Inledning s. IV). För att förtydliga vad

detta inneburit i praktiken, kan som typexempel nämnas att (de även riksspråkliga) adjektiven *hel* och *hög* fått HEJL resp. HAUGAR som uppslagsord.

Vad gäller ordbokens lexikografiska struktur, framgår den av figur 1, där ett något förkortat utdrag ur DL återges. (Hela DL finns även i elektronisk utgåva på nätet, dels som faksimil, dels i OCR-behandlad version, inom Runeberg-projektet.)

FNYKA, 1) v. imp. a) flyga omkring (om damm), damma, ryka. Ög.; b) snöa smått, småsnöa. ”Snön fnyker ner”. ”Dä fnyker å snöar”. Ög., sm., kl., bl. *Fnyga*. Bhl.; c) regna smått, småregna. Sm. *Fnyga* el. *fnåga*, id. Bl. (Gemshögs s:n); 2) v. n. röra sig. ”Om du fnyker, ska ja slå sönder dej”. Sm. Anm. *Fnyka* är troligen samma ord som *fyka*; fn. *fjúka*, v. n. vento ferri, [...]

FNYK, n. 1) damm, grand, smula. ”Ja fekk all dri fnyk”. Nk., ög., sm., bl. *Fnyk*, *fnyg*, id. ”Inte ett fnyk”. Sk., hl., bl. *Fnåk*, n. damm, dammkorn. Kl. *Fnög*, *fnåg*, n. damm eller fin smuts vid harpning af spannemål. Sk. (Ox.); 2) litet snökorn. Kl. *Snöfnåg*, n. Bl.; 3) tyst rykte, spaning i tysthet om något. *Fnyk*, *fnök*, n. Vb. D. *fnug*, smula, grand.

DRÖFTE-FNÅG, n. småregn. Bl. (Gemsh. s:n).

FNYKARE, m. rask, dugtig arbetare. ”Han ä en hel fnykare”. Sk. (Onsjö).

FNYK-SVAMP, m. *Lycoperdon Bovista*. Ög.

Figur 1: Artikeln FNYKA med sublemman.

Makrostrukturen är uppbyggd utifrån det Rietz anser vara stamord och ättlingar till dem; de bildar alltså den av Noreen nedgjorda uppställningen baserad på ”etymologi”. Orden är grupperade i nästen med stamorden, i det här fallet FNYKA, uppförda som huvudlemman. Ättlingarna FNYK, DRÖFTE-FNÅG, FNYKARE och FNYK-SVAMP följer därunder som sublemman i indragen posi-

tion.¹ Sublemmana är inte alfabetiskt ordnade.² I artikeln FNYK nämns bland andra orden *Fnåk* och *Snöfnåg*, som det inte finns någon hänvisning till från alfabetisk plats. Detsamma gäller för sublemmat DRÖFTE-FNÅG.

Andra svårigheter som möter användare av DL är det stora antalet förkortningar, vilka dock finns förklarade i en förkortningslista.

4. Undersökning

För att finna fram till ortnamnen i DL har jag gått till väga på flera sätt. De två viktigaste har varit att genomgå dels det tryckta ordregister till DL som utgavs 1955 av Erik Abrahamson, dels ett ämnesmässigt uppdelat kartotek över samtliga ord i DL, vilket förvaras vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ett av ”ämnen” i kartoteket är Ortnamn. Efter att ha uppdagat relativt stora diskrepanser mellan de två registren, har jag även gjort kompletterande datasökningar i den OCR-behandlade versionen av DL på ”namn”, ”benämning” o.d. Resultatet har blivit att DL innehåller 450 ortnamn.³ Namnen återfinns på olika platser i ordbokens struktur. Mycket få av dem, 26 stycken, är uppförda som huvudlemman. 53 ortnamn står som sublemman och hela 371 namn nämns inuti artiklar över andra ord. Dessa ”andra ord” är i normalfallet appellativ. Även de ortnamn som utgör sublemman har vanligen ett appellativ som sitt huvudlemma.

-
- 1 Liksom i DL återges huvudlemman med versaler och sublemman med kapitäl. Ordformer i artiklar återges även de som i DL, vilket oftast innebär kursiv stil.
 - 2 Möjligen är sublemmana ordnade på något annat systematiskt sätt än alfabetiskt, men det återstår att undersöka.
 - 3 Endast namn på orter i Sverige, Finland eller Estland eller namn som använts inom detta område har räknats. Fiktiva ortnamn ingår inte, inte heller namn som ingår i regelrätta definitioner av andra namn. I de fall samma namn nämns på flera ställen har varje instans räknats.

4.1. Namn – hur framgår det i DL?

När egennamn förekommer i allmänna ordböcker eller dialektordböcker kan man förvänta sig att det på något sätt tydliggörs vilka ord som är namn. Att ett ord är ett ortnamn kan i DL framgå på flera sätt. I endast tre fall anger Rietz att det rör sig om ett nomen proprium, vilket han förkortar på lika många vis: ”n. pr.”, ”n. propr.” och ”nom. propr.”. En av de tre artiklarna är PUKA-STRÖM:

1. PUKA-STRÖM, n. pr. eg. djefvuls-ström; namn på en fors, nu ett qvarnhemman

Det vanligaste sättet är annars att det, liksom i artikeln ovan, uttryckligen sägs i definitionen att det är ett namn. I allmänhet görs det även i formuleringar som föregår nämmandet av ett eller flera ortnamn inuti en artikel:

2. RIS 1, n. liten skogslund; blott i namn på dylika t. ex. *Lya-ris*, *Ris-hultet*. Kl.

Ett fåtal gånger finns ingen uttrycklig upplysning om att det handlar om ett namn. Man behöver dock sällan tveka om ett ord i DL är ett namn eller ej. Även om konsekvens inte är Rietz starkaste sida, framgår det ändå på det ena eller andra sättet hur det ligger till. Inte sällan är det dessutom redundans i hans framställning, så att man på mer än ett vis får klart för sig att det handlar om ett namn.

4.2. Ortnamnen i DL

Som nämnts fördelar sig ortnamnen i DL på alla de typer av placeringar som är möjliga för ord som behandlas i lexikonet: som huvudlemma, som sublemma och inuti artiklar. Utifrån denna fördelning undersöks nedan vad som karakteriserar namnen inom respektive grupp.

4.2.1. Ortnamn som huvudlemman

26 av ortnamnen i DL är placerade som huvudlemman. Det gäller: AUSÅS, CIMBER-MARKEN, FALAN, FIDDEVÅNGEN, LISTER, NAU'ET, SKARKALN, SKAUNE, SVERGET, SÄBY, TIBBLE, ULLERÅKER, UT-BÅDA, UT-LAND, VAL-HALL, VARAN, VEMMENHÖG, VENNGARN, VILLSTAD, VINKÖL, VINNERUP, VIRSERUM, VISKAN, VÅMHUS, ÅSNEN och ÖSTER-LE(D)EN. Det kan konstateras att så gott som samtliga av dessa namn saknar dialektal anknytning, exempelvis i form av lokala uttalsformer av namnen eller genom att namnen uppges innehålla ord av dialektalt ursprung. Det enda undantaget utgörs av några få namn, t.ex. SKAUNE och SVERGET, där uppslagsordet återges i dialektal form.

Någon övergripande förklaring till varför Rietz valt att placera just dessa ortnamn som huvudlemman har jag inte lyckats finna. Att de ovannämnda SKAUNE och SVERGET placerats som huvudlemman har dock sannolikt att göra med det de betecknar. Rietz har inte velat placera landskapet och landet han bor i som underordnade något annat ord.

En annan grupp jag kunnat urskilja består av de sju namnen SÄBY, TIBBLE, VEMMENHÖG, VENNGARN, VILLSTAD, VINNERUP och VIRSERUM. Dessa namn har det gemensamt att Rietz för dem återger deras fornsvenska namnformer hämtade ur *Svenskt diplomatarium*, band 4 (1853–1856). Som framgår har detta skett endast för namn från och med SÄ- och framåt.⁴

För de återstående 17 huvudlemman tycks orsakerna till att de står som huvudlemman variera för de enskilda namnen. Inom ramen för denna artikel är det inte möjligt att redovisa skälen för vart och ett av dem. Dock kan sägas att namnen ofta fått sin placering på grund av att de inte kunnat inpassas i det mönster som

4 Rietz förefaller dessutom i hög grad ha reserverat användningen av diplomatariet till ortnamn. I endast fyra artiklar, O-FELUGER, SMYR, SÄDDÄN och VAR 1, har fornsvenska diplomatarietformer för appellativ angivits.

majoriteten av ortnamnen följer – att stå som sublemman eller inuti artiklar – eftersom det inte funnits någon lämplig artikel att föra namnen till.

4.2.2. Ortnamn som sublemman

53 av ortnamnen är placerade som sublemman. Namnen knyter här an till ett överordnat ord, huvudlemmat, som så gott som alltid är ett appellativ, men den kopplingen uttrycks aldrig explicit. När det överordnade appellativet har flera betydelser upplyses man exempelvis inte om vilken av betydelserna som är aktuell för (en del av) ortnamnet.

Något som kan ha bidragit till att namn placerats som sublemman är om antalet appellativiska sublemman till samma huvudlemma varit högt. Att namn som SOL-GLÄNTAN, STOR-FALAN och VANSTATORP fått en position som sublemman till SOL, STOR resp. VATTEN, beror antagligen på att de då följt mönstret för cirka 30–80 andra sublemman. Antalet namnsublemman som förts in under ett och samma huvudlemma är generellt sett litet. I drygt hälften av fallen är det endast ett och det är aldrig fler än fyra.

För andra namn kan utförligheten av de upplysningar som förmedlas om dem ha gjort att en placering som sublemma, i stället för inuti den överordnade artikeln, tett sig lämpligast.

Liksom fallet var för sju av de ortnamn som är huvudlemman har Rietz för åtta sublemman använt sig av *Svenskt diplomatarium*⁵ som källa. Det gäller namnen VANSTATORP, VARBERG, VESTER-ÅS, VÅRD-SÄTRA, FRIGGER-ÅKER, FRÖS-ÅKER och VING-ÅKER (alla tre till artikeln ÅKER) samt ÖSLÖF. Även dessa namnartiklar föreligger inom det parti där huvudlemman befann sig, SÄ- och framåt.

4.2.3. Ortnamn inuti artiklar

371 av de 450 ortnamnen återfinns inuti artiklar som i regel behandlar appellativ. Namnen är oftast knutna till en specifik be-

⁵ Rietz har hämtat namnen ur band 3–5 (1842–1850; 1853–1856; 1858).

tydelse hos appellativet genom att nämnas i anslutning till den. Förbindelsen mellan betydelse och namn uttrycks ofta explicit, i synnerhet med formuleringar innehållande ”deraf”:

3. KÅG el. *kåk* (pl.-*ar*), m. liten enmastad segelbåt. Bhl. Deraf på Nukkö i Estland flera ortnamn: *Kogg-näs*, en landtudde, *Kogg-ham(n)*, ett landningsställe, *Kogg-kro*, *kogg-stain*.
4. SKATE 1 [...] 4) stenig landtudde, som skjuter ut i havvet. Ög., fl. (NL). *Skata*, m. id. Nb., vb., mp.; deraf många ortnamn, t. ex. *Bókk-hólms-skatan*, *Hes-viks-skatan*, Vb., *Brind-skatan*, *Härsö-skatan*, Nb., *Elgsjö-skatan*, Fl. (Ingo); *He(d)-skatan*, Sdm., *Båffal-skådan*, *Krubbo-skådan*, Wormsö;

De betydelser som namnen förhåller sig till är ofta försedda med uppgift om proveniens och därmed att betrakta som dialektala. Så är fallet i artiklarna KÅG och SKATE. För KÅG är betydelsen ’liten enmastad segelbåt’ betygd endast från Bohuslän (Bhl.), medan den betydelse av SKATE som nämns i moment 4 föreligger från Östergötland samt Nylands län i Finland (Ög., fl. (NL)). Därutöver finns formen *skata* med samma innebörd från Norrbotten, Västerbotten och Medelpad (Nb., vb., mp.). Inte så sällan saknas dock uppgift om proveniens, som i artiklarna ORT och ÅNGER nedan. I sådana fall är det tänkbart att betydelseuppgiften några gånger har tillkommit genom att den extraherats ur ortnamnet.

5. ORT, m. ändpunkt, yttersta stället eller udden af en trakt; förekommer nu i denna bemärkelse blott i namnet *Landsort*.
6. ÅNGER, m. trång fjord, vik. Ordet förekommer ej sällan i ortnamn, t. ex. *Häggdånger*, *Ullånger*, i Ångermanland,

Harmånger (fsv. *Harmanger*), *Lönanger* i Helsingland, *Hammarånger*, *Enånger*, *Njutånger* i Gestrikland, *Silånger* (fordom *Sillanger*) i Medelpad, *Löfånger* (fsv. *Lefanger*) i Vesterbotten.

På enstaka ställen nämns ortnamn (vanligen i slutet av en artikel), utan att tillhörighet till någon specifik betydelse utpekas. Spordiskt uppges även om ett appellativ att det förekommer i ortnamn, utan att det specificeras vilka dessa namn är.

Som nämnts är det i regel ett appellativ som står i spetsen för artiklarna som innehåller ortnamn, men det förekommer även att namnändelser eller -efterleder utgör uppslagsord. Det gäller ERUP, -IE, -ING, LÖV 2, MÅLA, -TERUP och UP.⁶ Hur dessa artiklar ter sig kan illustreras av artikeln MÅLA:

7. MÅLA, slutändelse i många namn på ställen, som genom *målning* (afmätning) eller *klyfning* blifvit åtskilda t. ex. *Persmåla*, *Siggemåla*. Bl. sm., hl. m. fl.

Även för tio av de namn som står inuti artiklar har Rietz återgett fornsvenska former ur *Svenskt diplomatarium*⁷: *Håslöv* (i LÖV 2), *Vestra Ar-os* (i OS), *Älje-ryd* (i RYD), *Barksäter* (i SÄTER 2), *Unna-ryd* (i UND 2), *Närda-vi* (i VI 1), *Vindberga* (i VINKÖL), *Vomb* (i VÅMHUS) samt *Åhl* och *Ålhem* (båda i ÅL 2). Noteras kan att de artiklar som ortnamnen hör till, med undantag för LÖV 2, OS och RYD⁸, också de återfinns inom partiet SÅ- och framåt. Samtliga namn, utom *Älje-ryd* och *Barksäter*, uppträder i artiklar utan dialektala anknytningar.

6 I dessa artiklar säger Rietz uttryckligen att uppslagsorden är ändelser eller efterleder i ortnamn.

7 Rietz har hämtat namnen ur band 3 och 4 (1842–1850; 1853–1856).

8 För namnen som nämns i LÖV 2, OS och RYD finns dock tydliga förbindelser till namn inom partiet SÅ- och framåt. Västerås är där medtaget även som sublemma (VESTER-ÅS) och namn med *-löv* och *-ryd* som efterleder återfinns i form av ÖSLÖF och *Unna-ryd*.

Antalet namn som nämns i en och samma artikel varierar kraftigt. Relativt många artiklar innehåller bara ett eller några få namn. I andra änden av skalan finner vi emellertid artiklar där ett stort antal namn omnämns. Allra flest namn (mellan 10 och 25) finns i artiklarna (i alfabetisk ordning): HAMMAR 1, KIND 2, MALM, SIL, SKATE 1, SÄTER 2, THOR, TUN, UND 2, VI 1, VINKÖL och ÅNGER. Samtliga av dessa, utom VINKÖL, är vanligt förekommande leder i ortnamn. Artikelns om socknen *Vinköl* behandlar dock i huvudsak namnleden *vin*. Namnens anknytning till dialekt varierar, vilket de ovan återgivna artiklarna SKATE och ÅNGER är exempel på. Medan ortnamnen i SKATE innehåller ordet i en dialektal betydelse, gör namnen i ÅNGER inte det. Det senare gäller även för namnen i KIND 2, THOR, UND 2, VI 1 och VINKÖL och för TUN är endast 2 av dess 25 namn kopplade till en dialektal betydelse. Värt att notera för dessa sju artiklar är att samtliga, utom KIND, befinner sig inom det parti av DL, SÄ- och framåt, där vi funnit att Rietz hämtat vissa namn ur *Svenskt diplomatarium*.

4.3. Namnens uttalsuppgifter, betydelsebeskrivning och proveniens

4.3.1. Uttalsuppgifter

En uppgift som skulle kunna anges är hur namnen uttalas. Vore det så att Rietz lagt stor vikt vid namnens uttal vid urvalet, förefaller det rimligt att det också på något sätt hade kommit till synes i artiklarna.⁹ Uttal anges emellertid mycket sparsamt och när det sker är det i regel genom att själva namnen är återgivna i en form som ska efterlikna uttalet. Som nämnts förekommer det för ett fåtal huvudlemman, men även sublemman och namn inuti artiklar kan utgöras av uttalsformer, så exempelvis ”Pelle hejl” om en inhägnad äng i Blekinge, GUTLAND för Gotland och *Wesgnajp* om

9 Rietz använder i huvudsak det vanliga alfabetets tecken för att beteckna uttal. De få specialtecken som förekommer beskrivs i DL i förordet s. IVf. och i inledningen s. V.

en hög bergsklint i Älvdalen i Dalarna. För två sublemman, BALS-ÅKERS-BAKKEN och SYNNER-LE'N, återges (variant)uttal separat med kursiv stil inom parentes direkt efter uppslagsorden. Sammantaget är dock intrycket att Rietz inte betraktat namnens uttal som särskilt viktigt.

4.3.2. Betydelsebeskrivning

I DL definieras ortnamnen på flera sätt. När namnen utgör huvud- eller sublemman är det vanligaste att de har försetts med beskrivande definitioner. I definitionerna får man som regel veta vilken typ av plats (by, socken, sjö, berg etc.) det handlar om och var platsen ligger:

8. KALLBÅDAN, m. def. så kallas det yttersta skäret i Ingo s:n af Nyland.
9. LISTER, namn på ett härad med en i hafvet utskjutande udde (*Listers-huvud*) i Blekinge.

När uppslagsordens namnformer är dialektala, har Rietz dock i tre fall låtit definitionen utgöras endast av namnets standardspråkliga form. GUTLAND är översatt med 'Gotland', SKAUNE med 'Skåne' och SVERGET med 'Sverige'. För ytterligare två namn åtföljs den standardspråkliga formen av en uppgift om ortens belägenhet (och typ). Det gäller definitionerna av SILIN, 'Siljan, en sjö i Dalarne' och ÖV-DALN, 'Elfdalen i DI.' Samma sak har skett när ett lokalt namn motsvaras av ett annat, etablerat namn på riksnivå. FALAN översätts exempelvis med 'Falbygden i Vestergötland'. Denna typ av definitioner påminner om dem som används för ortnamn i tvåspråkiga ordböcker.

Namn inuti artiklar har ofta beskrivande definitioner, men nästan uteslutande innehåller artikeln då endast ett eller två namn. Rör det sig om fler namn är tendensen tydlig att namnen inte defi-

nieras, utan att en appellativ betydelse ska läsas in, såsom framgår av artiklarna SKATE (4) och ÅNGER (6) ovan.

Sporadiskt händer det att Rietz ger upplysningar som ska ge en bakgrund till namnet. De kan vara av både sakligt och övernaturligt slag:

10. RAV-LUNDA, en socken i Albo härad af Skåne nära Östersjön. Namnet erinrar om att der fordom varit ett ställe för insamling af *rav*.
11. ELLE-MÅSEN, m. def. namnet på en stor torfmosse vid Hallandsås. Hl. Den gamla föreställningen antager att elfvorna uppehålla sig vid floder, i mossar och på höjder.

4.3.3. Proveniens

Såsom brukligt är i dialektordböcker som beskriver dialekter i ett större område, anges det i DL vilken proveniens olika uppgifter har. Rietz har inte mycket att säga om sina geografiska angivelser, förutom att han nämner vilka typer av områden som anges:

Ställena, der orden äro hörda och upptecknade, äro angifna, icke blott landskapet utan vanligen häradet, socknen och stundom byen¹⁰ (Inledning s. V)

Han ger inga upplysningar om hur uppgifterna är utformade eller vilken typ av information som försetts med geografiska angivelser. Som dock framgår av figur 1 anges proveniens efter betydelser (inkl. språkprov) och ordformer, i form av landskap (eller län) i förkortad form. Uppgift om socken eller härad kan följa inom parentes. Att proveniens anges i form av förkortade landskap efter definitioner är vanligt också för ortnamn. Minst lika vanligt är dock att landskap nämns inuti definitionerna, då i de flesta fall utan att vara förkortade:

¹⁰ Även län förekommer enligt listan över förkortningar i DL.

12. *Bryssarpa sånn*, m. sandfältet vid Brösarp. Sk.
13. *Knaberhyttan*, f. def. namnet på ett hemman vid foten af Hallandsås, Hjernarps socken i Skåne.

När landskap nämns inuti definitionen syftar det otvivelaktigt på var orten ligger. Landskapsangivelser efter definitionen skulle då i stället kunna avse var namnen, med Rietz ord, ”äro hörda och upptecknade”, såsom säkerligen är fallet när det gäller appellativ. Att en sådan tydlig boskillnad har upprätthållits för ortnamnen är dock svårt att tro. *Bryssarpa sånn* och *Knaberhyttan* ligger båda i Skåne och namnen har sannolikt också, såsom varit brukligt, blivit upptecknade inom landskapet. Båda typerna av angivelser kan mycket väl bära på dubbel information. Vad som för de enskilda namnen har avgjort vilken typ av landskapsangivelse som använts, har jag dock för närvarande inget svar på. Utöver landskap förekommer även mer preciserade uppgifter, såväl i form av uppgift om socken eller härad som av friare formuleringar.

När ortnamnen inte är definierade, är det inte ovanligt att proveniensuppgift saknas (jfr ORT (5)), och när landskap nämns varierar det till synes regellöst om det är utskrivet eller förkortat:

14. MAL, m. [...] 2) en sådan stenig strand eller plats vid sjö eller flod; deraf *Båstads-mal*, m. i Sk., *Nordmaling* i Vesterbotten.

På det hela taget är Rietz ganska fri när han anger proveniens och kan variera framställningen även för namn som står intill varandra. Ett belysande exempel utgör de tre ortnamnen i artikeln HÅ 1:

15. HÅ 1, adj. hög. Ordet förekommer i ortnamn, t. ex. *Håtuna* i Uppsala län, *Håby*, Bhl., och i namn på höga berg, t. ex. *Hå-fjell*, n. i Ödeborgs socken på andra sidan Ellnesjön af Dalsland.

5. Varför finns det ortnamn i DL?

Undersökningen har visat att de 450 ortnamnen i DL verkar fylla olika funktioner. I relativt hög grad har funktionerna visat sig korrelera med var namnen återfinns i ordboksstrukturen.

De 26 namn som utgör huvudlemman har, med få undantag för namn med dialektala uppslagsformer, ingen koppling till dialekter, utan verkar finnas med i egenskap av just namn. Huvudlemmana framstår närmast som en udda företeelse eller avvikelse, både med tanke på deras ringa antal och namnens så gott som totala avsaknad av dialektanknytning.

De 53 namnsblemmana är en heterogen grupp. En del av namnen verkar ha fått sin placering efter mönster från ett stort antal appellativiska sublemman. För andra namn tycks karaktären på det som beskrivs ha gjort att namnet passat bättre som sublemma än inuti huvudlemmat.

Huvuddelen av namnen, 371 stycken, är placerade inuti artiklar som behandlar appellativ eller, i några fall, efterleder eller ändelser. I namnen ingår uppslagsformen eller en variant av den och namnen är vanligen placerade i anslutning till en eller flera betydelser hos appellativet, vilka ofta, men långt ifrån alltid, har dialektal proveniens. Namnens främsta uppgift tycks vara att utgöra konkreta exempel på appellativ i en viss betydelse.

Ett drag som återkommer, oavsett namnens inplacering, är att Rietz hämtat sammanlagt 25 namn ur *Svenskt diplomatarium*. Namnen återfinns eller kan kopplas till namn inom partiet SÄ- och framåt. För dessa namn uttrycks, med ett fåtal undantag, ingen förbindelse till dialekt. Inom samma parti återfinner vi också de sex artiklar om ortnamnselement som innehåller det största antalet (tio eller fler) namn och där dialektal anknytning så gott som alltid saknas. Detta sammanträffande kan knappast vara en slump, men vad som ligger bakom är inte uppenbart. Möjligen kan det förklaras av att Rietz en kort tid efter att ordboken var

färdig insjuknade i cancer. Då hade han enligt Gulli Ekholm ”länge [...] känt krafterna avta” (2001:65). Kanhända tvingade det honom att söka nya, enklare vägar i redigeringsarbetet för att färdigställa lexikonet så raskt som möjligt. I det skedet kan kraven på dialektal relevans hos namnen ha fått vika för artiklar där ett större antal namn kunde radas upp eller hämtas direkt ur diplomatariet.

Sammanfattningsvis har jag kunnat urskilja två huvudsakliga funktioner hos ortnamnen i DL. De är att namnen:

- utgör konkreta exempel på att dialektala appellativ (i en viss betydelse) ”finns”. Ibland gäller det även för appellativ som inte är dialektala samt efterleder eller ändelser.
- mot slutet av DL utgör ett slags utfyllnad, sannolikt för att verket skulle kunna slutföras på kortare tid.

En del av namnen uppvisar dialektala uttalsformer, vilket i enskilda fall kan ha varit avgörande för att de kommit med. Namnen kan dock ofta samtidigt fungera som exempel på appellativbetydelser. Även andra mer svår fångade urvalsmekanismer kan ha spelat in. Tänkbart är exempelvis att den typ av sakliga eller övernaturliga upplysningar som förmedlas i (10) och (11) har bidragit till att namn medtagits.

Att jag kunnat urskilja två huvudfunktioner betyder självfallet inte att Rietz arbetat exakt utifrån dessa linjer. Man bör dock ändå kunna dra slutsatsen att det funnits fler tankar bakom valet att inkludera ortnamn än Rietz avslöjat i ordbokens inledning.

Litteratur

Ordböcker

- Almqvist, Carl Jonas Love (1842–1844): *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick*. Örebro.
- DL = Johan Ernst Rietz (1862–67): *Svenskt dialekt-lexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund. Register och rättelser av Erik Abrahamson, 1955. Uppsala: Lundequistska bokh. Även: <<http://runeberg.org/dialekt/>> (april 2017).
- Sahlstedt, Abraham (1773): *Swensk ordbok*. Stockholm.
- Schenberg, Per (1742): *Lexicon tripartitum in hanc formam redactum ut tironum imprimis usibus inserviat*. Norcopiæ & Lincopiæ.
- SOL = Mats Wahlberg (red.) (2016): *Svenskt ortnamnslexikon*. 2 rev. uppl. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Weste, Erik Wilhelm (1807): *Svenskt och fransyskt lexicon*. Stockholm.

Annan litteratur

- Arnesen, Martin S. (1865): *Etymologisk Undersøgelse om norske Stedsnavne*. Fredrikshald.
- Ekholm, Gulli (2001): Johan Ernst Rietz – en lundensisk språkforskare: I: *Personhistorisk tidskrift*. 2001:1, 57–65.
- Fjeld, Ruth Vatvedt & Lars S. Vikør (2008): *Ord og ordbøker: ei innføring i leksikologi og leksikografi*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Hannedóttir, Anna Helga (1998): *Lexikografihistorisk spegel: den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Dissertation. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hildebrand, Bror Emil (red.) (1842–1850; 1853–1856; 1858): *Svenskt diplomatarium*. Bd 3, Åren 1311–1326, D. 1–2; Bd 4, Åren 1327–1340, D. 1–2; Bd 5, Åren 1341–1347, D. 1. Stockholm.

- Jacoby, Michael (1990): *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit : Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Noreen, Adolf (1903): *Vårt språk: nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Första bandet. Lund: Gleerup.
- Pamp, Bengt (1988): *Ortnamnen i Sverige*. 5 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Reinhammar, Vidar (1998): Om J. E. Rietz och Svenskt dialektlexikon. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv 1997, 7–57*.
- Styles, Tania (2016): Place-name Dictionaries. I: Philip Durkin (ed.): *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 255–270.

Eva Thelin
forskningsarkivarie, fil. kand.
Dialekt- och folkminnesarkivet
Institutet för språk och folkminnen
von Kraemers allé 21
SE-751 04 Uppsala
eva.thelin@sprakochfolkminnen.se